

EMIGRACIÓ I CANVI LÈXIC: ICTIÒNIMS DELS PESCADORS VALENCIANS A ANDALUSIA

*MIGRATION AND SEMANTIC CHANGE: THE ICTHYONYMS OF VALENCIAN
FISHERMEN IN ANDALUSIA*

FRANCESC XAVIER LLORCA IBI

Universitat d'Alacant, Facultat d'Educació
C. Aeroplà, s/n, 03690 Sant Vicent del Raspeig (Alacant)
965 90 34 00 ext. 2480
francesc.llorca@ua.es
ORCID-ID: 0000-0001-7633-3133

Resum

La presència de gent de mar i de comerciants catalanoparlants a l'Andalusia atlàntica és una constant històrica documentada, almenys, des del segle XIII. Aquesta presència ha tingut unes conseqüències lingüístiques que es testimonien en l'existència de nombrosos préstecs dintre del lèxic marítim entre el català i el castellà. En relació amb aquesta dinàmica, en el present treball estudiem el procés d'emigració de pescadors catalanoparlants, especialment valencians, a les costes de Cadis des del segle XVIII fins a l'últim terç del segle XX, motivada per l'aparició d'una nova tècnica pesquera: l'arrossegament amb parelles de bou. Aquesta innovació halièutica proporcionà un gran avantatge als pescadors valencians i originà un moviment emigratori cap a les costes andaluses. Es tracta d'un contacte humà i lingüístic que ha deixat una marca visible en l'aparició d'ictiònims atlàntics com *cavalla*, *marraix*, *bacallaret* o *pinta-roja* entre altres.

Paraules clau

emigració, pesca, ictionímia, cavalla, marraix

Abstract

Catalan-speaking seamen and merchants have constantly been found on the Atlantic coast of Andalusia throughout history and have been documented since at least the thirteenth century. This presence has had linguistic consequences which can be seen in the existence of numerous loanwords between Catalan and Spanish in maritime vocabulary. In connection with this dynamic, this article studies the migration process of Catalan-speaking fishermen, especially from the region of Valencia, to the coasts of the province of Cádiz from the eighteenth century until the last third of the twentieth century. This migration was caused by the appearance of a new fishing technique, pair sail trawling, a fishing innovation that gave Valencian fishermen

a decisive advantage and spurred a migratory movement towards the coasts of Andalusia. This human and linguistic contact has left a visible mark in the appearance of Atlantic ichthyonyms, such as cavalla (Atlantic mackerel), marraix (shortfin mako), bacallaret (blue whiting) and pinta-roja (catshark).

Key Words

migration, fishing, ichthyonyms, Atlantic mackerel, shortfin mako

La presència de gent de mar i comerciants catalanoparlants a Andalusia és una constant històrica que ha quedat registrada en testimonis escrits tan primerencs com la *Lleuda de Tortosa* o les cròniques de la conquesta de l'Andalusia musulmana, textos de finals de segle XIII (CUADRADA 2001: 32-35, FERNÁNDEZ 1995 [1894]). També els arxius guarden dades de l'activitat pesquera de xaveguers, almadravers i saladors des del segle XIV fins a mitjans del segle XX, de corallers treballant en aigües andaluses i africanes al segle XVIII, i de pescadors amb arts d'arrossegament des del segle XVIII fins a l'últim terç del segle XX (SÁÑEZ 1988 [1791-1795], LLORCA 2000: 137-140).

Aquesta presència continuada de pescadors valencians i catalans ha deixat força petjades lingüístiques en la terminologia halièutica i ictionímica andalusca, com assenyalava VENY (1992: 77-78) a propòsit de *garneu* i altres préstecs:

L'ictiònim *garneu* constitueix un exemple interessant d'exportació lexicla vers les costes andaluses [...] Juntament amb *mujo* (< cat. *miújol*), *chuerna* (< cat. *lluerna*), (*pulpo*) *mezcler* (< cat. (*pop*) *mesquer* > < cast. (*pulpo* *almizclero*), etc., formen un conjunt substancial de testimonis de l'expansió lingüística marinera catalana, a través de València, cap al migdia hispànic.

Altres autors i treballs també han tractat el contacte lèxic fent palesa la influència de la llengua catalana en les denominacions andaluses com TORRES (1977), MARTÍNEZ (1992, 1993), VENY (1993), DURAN (2007), SOTO (2017) i ARIAS & DE LA TORRE (2019). No obstant això, a partir de mitjan segle XVIII començà un nou procés històric i social que tingué com a conseqüència la substitució de denominacions tra-

dicionals catalanes i valencianes per denominacions andaluses: l'emigració temporal, també l'establiment, de pescadors valencians —sobretot del potent districte marítim d'Alacant— en les costes andaluses i canàries. Uns ports de caladors prolífics on les denominacions atlàntiques de les captures més habituals s'adaptaren a la llengua dels mariners valencians i catalans.

En aquest treball expliquem el procés històric, tecnològic i social que portà un gran nombre de pescadors a la recerca de nous caladors a les costes d'Andalusia; i com aquesta emigració influeix en la denominació ictionímica de diverses espècies, centrant-nos en les relacionades amb la pesquera d'arrossegament. Per tal d'obtenir una informació fiable hem seguit tres línies principals de recerca: en primer lloc, enquestes orals a professionals de la pesca per conèixer les denominacions dels peixos del districte marítim d'Alacant. En segon lloc, entrevistes a persones que han viscut o conegut el procés emigratori a l'Andalusia atlàntica.¹ I, en tercer lloc, la consulta d'obres halièutiques, històriques i lèxiques que ens proporcionaren el suport documental necessari per a la investigació i que consten en l'apartat bibliogràfic.

1. INNOVACIONS TECNOLÒGIQUES I EMIGRACIÓ

El segle XVIII veié una revolució en els usos i costums dels pescadors valencians arran del moviment migratori a la recerca de nous caladors mediterranis i atlàntics. Durant aquesta centúria s'encetà un desplaçament quantitativament significatiu de mariners que emigraven totes les temporades a les aigües del golf de Cadis, Canàries i el nord d'Àfrica, on diverses espècies marines foren objecte de pesca en quantitats massives. Això va esdevenir una font de negoci de grans dimensions en una època de creixement demogràfic i d'augment en la demanda alimentària. Els responsables tecnològics d'aquest increment de captu-

1. Aquestes persones han sigut Basilio López Mayor (Algesires, 1964), tècnic naval i fill de família marinera de la Vila Joiosa; Antoni Mas i Miralles (Santa Pola, 1959), sociolingüista i fill de família marinera; Francesc Morató (Alacant, 1956) professor, de família marinera calpina; Amadeu Ros Torres (Xàbia, 1963), patró de barca pesquera i investigador de la cultura marinera.

res foren les parelles d'arrossegament i l'art del bou: un nou mode de pesca que augmentà la productivitat i l'efectivitat de les tècniques conegudes fins aleshores, com assenyalava SÁÑEZ (1988 [1791]: 339-340).

Aquesta emigració laboral amb un flux humà considerable s'inicià, segons la documentació que tenim a l'abast, al port del Grau i del Cabanyal coincidint amb l'aparició i expansió de la pesca d'arrossegament del bou amb parelles. La presència de parelles al Grau de València es pot datar indirectament a principis de la dècada de 1720 per una prohibició de 1723 (LÓPEZ & ARBEX 1991: 55). Anys després, vers 1734, les parelles apareixen al port d'Alacant (MAS 1979: 56); i el 1755, a Santa Pola (VIRUELA 1993: 147). La presència de pescadors del districte marítim d'Alacant va ser especialment rellevant i continuada a les costes atlàntiques espanyoles perquè, a més de la generalització de les parelles de bou en els ports valencians meridionals, l'any 1765 es trencà el monopoli comercial amb Amèrica a través del port de Cadis, i Alacant fou l'únic port del País Valencià que s'habilità amb aquesta funció (LLORCA BAUS 1985: 21).

Malgrat els beneficis econòmics que suposava la pesca del bou, aviat s'inicià un conflicte amb pescadors d'altres arts pel greu perjudici que l'arrossegament causava en l'ecosistema. La disputa acabà amb la prohibició d'ús d'aquest sistema en aigües valencianes i fou un impuls per a l'emigració dels pescadors del país a Andalusia, com expressava CAVANILLES (1795, I: 143):

La prohibición, que empezó á la mitad del siglo actual, privó al Grao de mas de 100 vecinos, que fuéron á establecerse en Cadiz, Puerto de Santa María y otras partes, y reduxo á otros á un infelíz estado, del que saldrían si en nuestros mares se permitiese dicha pesca.

La dinàmica d'anada i tornada prengué també forma d'assentaments amb importants colònies de valencians als ports de Cadis, Algesires, Barbate, el Puerto de Santa María i Isla Cristina. Una mostra clara d'aquests poblaments és el cas d'Isla Cristina, on la presència de xaveguers i comerciants valencians i catalans la trobem en diversos documents com els referits al famós sisme submarí i tsunamis posteriors que destruïren bona part de la costa gaditana l'any 1755. L'informe

coetani als fets, que redactà Alfonso de Cabrera, governador dels Estats del Duc de Medina Sidonia, en dona fe (LÓPEZ MÁRQUEZ 2006: 30):

De la mucha gente, que así de dicha Villa [de Huelva] como de la ciudad de Ayamonte, y otros pueblos se hallaban en la playa de Lepe y de la Tuta [entre el actual núcleo de Urbasur y la Casita Azul], ocupadas en sus Artes de Jabegas en la pesqueria de Sardinias, perecieron, con los merchantes que alli avia de Cataluña y Valencia hasta 2.000 personas, con todos sus caudales, barracas y efectos.

Una conseqüència del succés fou que els catalans supervivents decidiren crear una nova població més arrecerada dels embats marins en una badia entre Ayamonte i La Redondela: La Higuierita, indret que passaria a denominar-se *Isla Cristina* al segle XIX. LÓPEZ MÁRQUEZ (2006: 33) narra la gènesi del nou assentament:

En la temporada pesquera de 1756, como consecuencia del desastroso terremoto acontecido el año anterior, algunos catalanes supervivientes de los que se hallaban dispersos por las playas decidieron agruparse en un lugar más apropiado, y fundaron así La Higuierita.

La riquesa de les costes atlàntiques i la poca població marinera d'aquell territori propicià que hi hagués un corrent constant de gent de mar valenciana i catalana cap a aquells caladors. Una presència que s'amplià i es refermà a les costes de l'Atlàntic occidental marroquí a partir de tractats com el de Mequines a mitjan segle XIX (RUSO 2012: 271-272). MADDOZ (1845: II, 329*b*) feu referència a les temporades pesqueres dels mariners de la Vila Joiosa en les costes africanes i andalusos:

Las compañías establecidas para la pesca de bonítalo y caballa, marchan por abril con 16 embarcaciones y 196 hombres al cabo Espartel en la costa de África, y no regresan hasta setiembre. Otras compañías para diferentes pescas, emplean 14 ó 15 barcos y 200 hombres desde setiembre hasta junio, en la costa de Estepona junto a Manilva, y en el punto denominado la Savinilla.

Aquest procés fou un degoteig secular que es convertí en nova onada immigratòria en les dècades posteriors a la Guerra Civil espanyola. És

un procés migratori que es trobava viu encara a l'últim quart del segle XX, com explica CAMARASA (1975: 54-55):

En Calpe viven muchos armadores que tienen sus barcas con base en el Puerto de Santa María, Algeciras, Málaga y otros puertos que se hallan más cerca del Atlántico, donde pescan habitualmente [...] Hay que tener en cuenta que muchos pescadores de esta localidad han trasladado su domicilio a los puertos del sur de la península donde tienen sus embarcaciones.

Una conseqüència d'aquest nou èxode fou que, a mitjan segle XX, seguien constituint-se significatius nuclis d'assentament valencià, com és el cas del «barrio del arroz» a Algesires (*Europasur*, 17.6.17):

Nació en torno a la mar. Se fundó en los años 50 dando cobijo a numerosos pescadores, fundamentalmente de origen valenciano. Fue el primer núcleo urbano consolidado del barrio con 120 viviendas de la Cofradía de Pesca, formalizada a través del Instituto Social de la Marina, entregadas en 1965. El barrio recibió el nombre de San Pedro, pero acabó siendo conocido como el barrio del Arroz, básicamente por el origen de sus habitantes y la vinculación a la paella.

Pel que fa a dades del zenit de la flota alacantina a l'Atlàntic, CAMARASA (1975: 11-12) indica que l'any 1966 hi havia 119 embarcacions de les 356 de la província d'Alacant que treballaven a l'Atlàntic. Això suposava un total de 1.776 tripulants dels 3.804 amb què comptaven les confraries alacantines, principalment dels ports de la Vila Joiosa, el Campello, Alacant i Santa Pola, a les quals caldria afegir Calp. A més, les embarcacions de dedicació atlàntica tenien un major poder extractiu que la resta d'embarcacions del districte marítim alacantí.

Aquesta presència intensa de pescadors valencians va començar a decaure per la crisi amb el Marroc. Un conflicte que s'inicià entre finals de la dècada dels 60 i principi dels 70. Finalment, l'arribada de l'economia turística propicià que hi hagués noves eixides econòmiques per a la població que donaren alternativa a la dedicació marinera i tancaren un procés històric d'emigració dels pescadors valencians.

2. EL CANVI LÈXIC EN LES DENOMINACIONS ICTIÒNÍMIQUES

El procés d'emigració provocà un reajustament lingüístic en les persones que anaven de temporada o que s'establiren en les poblacions andaluses, de vegades amb represa del valencià, i altres vegades sense. Més enllà d'aquest fet, també observem que certs camps semàntics com la ictionímia s'han vist afectats per aquesta estada en la mar andalusa. És un procés visible en l'existència de fenòmens lèxics per contacte de llengües que van des de la concurrència a la substitució de diversos ictiònims i noms d'éssers marins. Tant en converses amb pescadors com en els reculls ictionímics valencians, podem constatar que la denominació d'algunes de les principals espècies de peix capturades en aigües atlàntiques ha sigut substituïda per denominacions de les costes del sud peninsular. Concretament ens referirem als substantius *agulla palà*, *alistao*, *bacallaret*, *berrugato*, *cavalla*, *corbina*, *marraix*, *mata-soldats*, *pinta-roja* i *xutxo*. Entre aquestes denominacions podem destriar un grup on el procés de substitució s'ha consumat o està molt avançat (*bacallaret*, *cavalla*, *corbina* i *marraix*). Hi ha un segon grup on es troben ictiònims concurrents a les denominacions tradicionals, que són coneguts pels pescadors i que apareixen en diversos treballs lèxics però sense extensió social més enllà d'aquests àmbits (*agulla palà*, *alistao*, *berrugato*, *mata-soldats* i *xutxo*). I, en tercer lloc, tenim l'ictiònim *pinta-roja*, un castellanisme concurrent, que arribà a alguns diccionaris com el *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover i Moll, però que no triomfà socialment ni tingué continuïtat lexicogràfica en els diccionaris valencians posteriors.

Si entrem en l'estudi de cada ictiònim tenim, per exemple, que el terme tradicional per a l'espècie *Scomber scombrus* ha sigut *verat*, com trobem al *Llibre d'actes* de l'Arxiu Municipal de València de 1324: «Lagostins, pajells, verats, sarchs... III diners» CHABÀS (I, 1886-1887: 367). VENY (1993: 511) indica que *verat* es manté com a forma única en els reculls lèxics fins a 1802, quan ORELLANA (1802: 3) reportà *caballa* i, a partir d'ací, ja apareixerà com a forma única en els repertoris lexicogràfics valencians (Escrig-Llombart, Cisternas, ap. Esteve

1887, 153 i Martí Gadea).² Aquesta aparició en els repertoris lexicogràfics no lleva que *verat* fos un terme amb vitalitat en el registre oral fins a l'últim terç del segle XX, però en concurrència amb l'andalusisme *cavalla* des d'inicis del segle XIX:

El área actual de *verat* '*Scomber scombrus*' se extiende, en línea continua, desde el Rosellón hasta L'Ametlla de Mar, para reaparecer, más al sur, en área valenciana, en Denia, la Vilajoiosa y Santa Pola; también es propio de Menorca y parte de Mallorca. Igualmente se ha recogido en Borriana para el 'estornino' (*Scomber japonicus*). (VENY 1993: 510)

Actualment, els estudis lèxics indiquen que la forma predominant en l'àrea meridional valenciana i, al sud de Catalunya, és *cavalla*,³ ictiònim que —ocasionalment— també s'aplica a l'espècie *Scomber Japonicus*, anomenada en català *bis* o *bísol*. L'espècie *Scomber japonicus* —el bísol— rep el nom de *cavalla vera* als ports d'Altea, Borriana, l'Ametlla de Mar i Sant Carles de la Ràpita,⁴ seguint la identificació majoritària a Andalusia. Cal tenir en compte que a Andalusia, especialment a Cadis, hi ha confusió terminològica a l'hora de designar els escòmbrids, com indiquen ARIAS & DE LA TORRE (2019: 375):

Scomber colias es un pez de interés comercial, comestible y apreciado. Se encuentra en todo el litoral andaluz y es una especie conocida por todos los informantes entrevistados. Siempre obtuvimos respuestas válidas. Sin embargo, la asociación a un ictiónimo no estuvo exenta de polémica en algunos puertos, sobre todo gaditanos, debido a las semejanzas con su congénere *Scomber scombrus*. Así, los informantes se enzarzaron en encendidas discusiones tratando de defender uno de los dos nombres principales de la especie: *caballa* o *tonino*.

És la nostra opinió que l'andalusisme *cavalla*, per als pescadors valencians, devia designar —inicialment— la saladura de verat que ells pre-

2. VENY (1993) constata la procedència forana de l'ictiònim *cavalla* des de l'andalús en el cas valencià, i des de l'occità en el cas del rossellonés.

3. Amb alguna àrea on *verat* perviu com a forma secundària, per exemple, Santa Pola, com ens informa Antoni Mas.

4. VENY (1993) i informació oral.

paraven en aquelles campanyes i, després, la denominació s'estengué a l'accepció íctica i va desplaçar el terme *verat*. De fet, SAN NICOLÁS (2000: 189) indica un procés semblant a Cartagena: «Caballa: [...] Esta voz viene a designar la variedad *Scomber scombrus* utilizado generalmente cuando éste se encuentra en salazón, que es como suele consumirse en la zona».

Un altre peix que té una denominació paral·lela a l'andalús en el districte marítim d'Alacant és el *bacallaret*, espècie *Micromesistius poutassou*. És una espècie que té una gran diversitat nominal i que, sense entrar de forma detallada en variants i distribució, podem esquematitzar així: a gran part de Catalunya i a Vinaròs rep el nom de *maire*;⁵ a Peníscola i Roses, *lluça* (AYZA 1981: 77, *DECAT*, V, 477a);⁶ en valencià central, *abadeget*; i de Dènia cap al sud, *bacallaret*.⁷ Però el que constatem és que la forma autòctona *lluça* ha designat l'espècie en una gran i variada part del domini lingüístic perquè potser era la forma general. Finalment, cal apuntar que, en moltes poblacions, rep el nom de *capella* que, en realitat, és el nom de la saladura feta amb *Micromesistius poutassou*. A Andalusia, el seu nom comercial és *bacaladilla*, amb la forma col·loquial *bacalailla* als ports andalusos (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 220-221).

Unes altres espècies que han variat el seu nom són alguns dels depredadors del verat i altres peixos gregaris, esquals que s'acosten a les xarxes per a devorar el peix i que són capturats per a assecar i salar.⁸ Ens referim a l'espècie *Isurus oxyrinchus*, tradicionalment deno-

5. A Catalunya també trobem les denominacions *tabanc* i *mare del lluç*. Vegeu HUGUET (1991: 89) i SIMÓ (1999: 97).

6. Com a nom secundari també es trobava a la Marina Baixa (LLORCA 1998: 705). Coromines (*DECAT*, V, 285a) reporta tres exemples de *lusses* del segle XIV. En el cas de «septem lusses sechs», l'adjectiu *sechs* indica que aquest *lusses* siga un masculí arcaic de *lluç*, en els altres dos casos potser també.

7. CABRERA (1997: 132), LLORCA (1998: 705), BELTRAN, MONJO I PÉREZ (2004: 75), i informació oral d'Amadeu Ros (Xàbia) i Isidre Martínez (Altea). Precisament, el senyor Isidre Martínez Pérez d'Altea feia referència al paregut entre el bacallaret i el lluç, fet que explicaria la denominació de *lluça* que es reporta en diversos indrets: «El bacallaret és un peix molt preat ací i que és molt paregut al llucet, diguem... al llucet eixe mitjanet que *mo lo fem* fregidet en farina, igual, paregut.»

8. RUSO (2012: 279) esmenta la captura específica dels esqualids en el cas dels pescadors tabarquins desplaçats a la mar de Larraix, especialment en les nits de lluna plena

minada *solraig* al País Valencià i Tarragona, i a l'espècie *Lamna nasus*, denominada *llúdrria* en la costa de Llevant DE BUEN (1926: 26) en DURAN (2007: 93). El substantiu *solraig* es troba en català des del segle XV en un document d'inspecció de queviures de Castelló de la Plana (DURAN 2007: 91). El terme *marraix*, adaptació del castellà *marrajo*, es troba per primera vegada en ORELLANA (1802: 5). Els mariners valencians, especialment del districte alacantí, denominen *marraix* a les dues espècies, encara que DURAN (2007: 93) apunta sobre *marraix*: «El seu ús, aplicat a *Lamna nasus*, està consolidat entre els pescadors del Principat i del País Valencià.» En castellà, l'ictiònim *marrajo* aplicat a *Isurus oxyrinchus* consta en una ordenança municipal de Màlaga de 1501 i és la general als ports andalusos (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 113). Per tant, atesa la datació i procedència forana de *marraix* considerem que fou l'emigració a les costes gaditanes la que introduí el terme en el vocabulari dels mariners valencians.

Així mateix, la família dels esciènids ha patit concurrències nominals. Els representants d'aquesta família a la Mediterrània són quatre espècies: *Argyrosomus regius*, *reig*; *Sciaena umbra*, *corba*; *Umbrina cirrosa*, *corball*; i *Umbrina canariensis*, *corball fosc*.⁹ Tant *reig* com *corba* i *corball* apareixen en la llista de peixos de 1324 (CHABÀS, I, 1886-1887: 366-367).

L'espècie *Argyrosomus regius* rep la denominació principal de *reig* però actualment troba la concurrència de l'ictiònim *corbina*. En català, la denominació *corbina* apareix per primera vegada a les Balears en l'obra *Apuntes para la fauna balear* (1875) de Francisco Barceló aplicat a *Sciaena Umbra* i, amb dubtes, a *Argyrosomus regius* (DURAN 2010: 24). Posteriorment, GIBERT (1913: 42) i GRIERA (1923: 45) inclouen *corbina* com a sinònim de *corba* a Tarragona. *Corbina* apareix en el DCVB

quan no es podien capturar les espècies més usuals: «Durante el día permanecían fondeados en las costas de Larache sin entrar a puerto, solo entraban cuando la luna estaba llena, ya que al no ser un buen momento para la pesca, el número de capturas era escaso y aprovechaban para secar la red [...] Había quien en esos momentos prefería calar la red para hacer captura de los denominados “peces de cuero” (marrajo, tintorera...)».

9. Aquestes són les denominacions extretes en els repertoris valencians d'AYZA (2005), CABRERA (1997) i LLORCA (1998) excepte en el cas de la *Umbrina canariensis*, que sols apareix identificada en SEMPERE & MAS (2021: 15). Al DIEC2 les denominacions respectives són *reig*, *corball*, *corball de sorra* i *corball de fang*.

amb la denominació científica *Sciaena aquila* Risso, que és sinònima d'*Argyrosomus regius* (ASSO 1881), però els autors del diccionari no arribaren a identificar-ne l'equivalència. L'àrea de distribució de *corbina* que indica el DCVB és Tarragona i València. Per a determinar l'origen forà del substantiu cal tenir en compte que ORELLANA (1802: 7) i ESTEVE (1888: 157) encara recollien *reig* com a única denominació valenciana i *corvina* com la seua denominació castellana. A hores d'ara, tant el DIEC2 com el DNV reporten *corbina* com a forma secundària de *reig*. El substantiu *corvina*, que ja apareix l'any 1302 en un *Ordenamiento* portuari de Sevilla, s'empra a tots els ports andalusos per a designar l'espècie *Argyrosomus regius* (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 402-403). Així doncs, considerem que *corbina* és una denominació andalusa que ha entrat en concurrència amb la denominació catalana *reig*.

Un altre ictiònim referit als esciènids que arribà als mariners valencians a través de l'andalús és *verrugato*, una denominació secundària de la corba i el corball que es troba a la Marina Baixa, l'Alacantí i el Baix Vinalopó, en les variants *berrugato* (Altea), *berrugata* (La Vila Joiosa) i *barrugato* i *barruato* (Guardamar i l'Illa Plana) (LLORCA 1998: 833, SEGURA 2003: 276). Als ports andalusos, els apel·latius *verrugate*, *verrugato*, *verrugate* i *vorrucato* s'apliquen a la *Umbrina cirrosa*, *Umbrina ronchus* i *Umbrina canariensis* (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 412-417). COROMINAS (1983: V, 791) indica l'origen primer de *verrugato* en el bearnès: «Del bearn. *bourrugat*: “poisson de mer (*umbrina vulgaris*)” (Palay), propiamente *bourrugat* “couvert de verrues”». La *Umbrina vulgaris*, denominació científica sinònima d'*Umbrina cirrosa*, deu el qualificatiu de «berrugat» a un barbelló curt sobre la símfisi mandibular que ha estat interpretada pels pescadors com una berruga. Des d'aquesta espècie, el qualificatiu ha passat a les altres.

Un altre cas és l'espècie *Xiphias gladius* que té les denominacions en català d'*emperador* —forma principal— i *peix espasa* —forma secundària. No obstant això, a Calp, la Vila Joiosa, Santa Pola i Guardamar trobem la concurrència de l'ictiònim *agulla palà*.¹⁰ Aquest apel·

10. Concretament, *aïlla palà* a Calp i a la Vila Joiosa, *aïlla palar* a Santa Pola, i *aïlla palà* i *aïlla palar* a Guardamar (LLORCA 1998: 744, SEGURA 2003: 163, BELTRAN, MONJO i PÉREZ 2004: 77, i enquestes pròpies).

latiu és la catalanització de l'ictiònim *abuja palá*, que trobem en la majoria dels ports andalusos com a sinònim de *pez espada* (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 386-387). Cal assenyalar que l'any 1868 Francisco Barceló recollí la forma *guya de paladá* a les Balears però atribuïda a l'espècie a *Tetrapturus belone* (DURAN 2010: 143).

En altres casos, trobem denominacions humorístiques que conviuen amb la forma principal com *matasoldados* ‘*Spicara maena*, gerret’, que apareix en ESTEVE (1888: 155). Cal dir que és un terme reportat en castellà quan els altres ictiònims del *Vocabulario* són en valencià, la qual cosa apunta a l'origen exogen del substantiu. *Mata soldados* ja apareix al primer terç del segle XIX en una llista de denominacions andaluses (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 39). GIBERT (1913: 56-57) i GRIERA (1923: 52, 78) reporten *mata-soldats* com a sinònim de *gerret* a Barcelona i de *xucla* a Tarragona. Al Grau de Castelló, Santa Pola i l'illa Plana es troba *mata-soldats* (LMP 569 i SEGURA 2003: 233). Afeegirem que a Alacant, Benidorm i la Vila Joiosa,¹¹ apareix *soldat* com a forma secundària concurrent amb *gerla* ‘sucla en estat juvenil’ i *sucla* (SEGURA 1996: 249, LLORCA 1998: 764 i 851). Pensem que *soldat* deu ser variant aferètica de *mata-soldats*, ja que *soldat* s'ha aplicat històricament a l'espècie *Microchirus ocellatus* (ESTEVE 1888: 157, DCVB, DIEC2, DNV).

Altres espècies amb concurrències andaluses són *Dasyatis pastinaca*, que rep les denominacions catalanes d'*escurçana*, *milà* i *tòtina* (DIEC2, DNV), i *Myliobatis aquila*, que és anomenada *milà*, *milana*, *monja* i *tòtina* (DIEC2, DNV i HUGUET 1991: 93). Malgrat la vitalitat dels termes tradicionals, trobem la concurrència de la forma *xutxo* al Cabanyal, Cullera, Benidorm, Illa Plana, Santa Pola i Guardamar, i la variant *catxuto* a Altea (LMP 667, CABRERA 1997: 128, LLORCA 1998: 788-789, MARTORELL 2001: 158, SEGURA 2003: 280), normalment com a forma humorística. ORELLANA (1802: 4 i 6) recollia *xutxo* (*jutjo*) i

11. Cal tenir en compte que aquest peix presenta un gran poliformisme depenent de l'edat i de l'estat de maduració sexual, fet que ha creat una nomenclatura popular molt rica (DURAN 2010: 64). Aquesta espècie també rep la denominació de *soldat* a l'Ametlla de Mar (HUGUET 1991: 181). L'Ametlla és una població molt vinculada a la Vila Joiosa i Benidorm, d'on procedia una part dels habitants originaris (MARGALEF 1987) i d'ací pensem que és la coincidència nominal.

l'identificava amb *mongeta*: «*Jutjó*. Plur. *Jutjos*: (en la articulació *chuchos*) Peix ruin [...] *Mongeta* [...] lo mateix que *Jutjo*». ESTEVE (1888: 155-156) també feia la identificació de *jutjo* amb *mongeta* (i *monja*). Totes dues espècies reben el nom de *chucho* a la major part d'Andalusia (ARIAS & DE LA TORRE 2019: 134 i 145).

En el cas de l'espècie *Scyliorhinus canicula* la denominació valenciana, *gat*, entrà en concurrència amb la denominació andalusa, *pintarroja*, però no s'ha produït la substitució lingüística. L'andalusisme apareix en un fulletó anònim de denominacions valencianes en la forma *pinta-rotja* (DURAN 2007: 103-104). Un fulletó, probablement d'inicis del segle XVIII, que Cisternas, Escrig i altres autors van reproduir i d'on arribà al *DCVB* (s. v. *Pinta-roja*). És a dir, a principis del segle XVIII és probable que els pescadors valencians del Grau i del Cabanyal —molt relacionats amb Andalusia en aquell temps— conegueren l'ictiònim castellà *pintarroja* i que l'adaptaren fonèticament. Els lexicògrafs valencians, majoritàriament habitants de la ciutat de València, inclogueren el terme —una novetat de finals de segle XVIII— en els seus diccionaris però sense que aquesta forma tingués un arrelament consistent en les denominacions dels pescadors. Finalment, la forma valenciana reeixí i, a hores d'ara, el terme *gat*, moltes vegades en forma diminutiva, *gatet*, es troba en plena vitalitat i sense la concurrència de *pinta-roja*.

Altres concurrències nominals sols es registren des del segle XX. És el cas de l'espècie *Euthynnus pelamis*, que té la denominació oficial de *bonítol de ventre ratllat*. A Peníscola, el *LMP* (594) reporta *ratllat* per a aquesta espècie. A Dénia, rep el nom de *llistat*¹² (CABRERA 1997: 141). MARTORELL (2001: 155) anota *bacoreta ratllada* al Cabanyal. Així mateix, l'*Euthynnus pelanis* apareix com *alistao* o *listao* al Grau de Castelló, el Cabanyal, Dénia, Altea, Benidorm, la Vila Joiosa i Santa Pola (*LMP* 594 i LLORCA 1998: 774). Tant *alistao* com *listao* són formes preses d'Andalusia, com podem veure en ARIAS & DE LA TORRE (2019: 370-371). Cal assenyalar que el bonítol de ventre ratllat

12. A Dénia, també *bonyítol listao* (CABRERA 1991: 141) i *listao* (*LMP* 594). També a Peníscola es reporta l'ictiònim *llista/lista* per a *Sarda sarda* 'bonítol' (AYZA 2005: 74, 81).

és un peix poc habitual en les aigües del domini lingüístic català i, moltes vegades, és percebut com una variant de bonítol o de tonyina, cosa que fa que en diversos ports andalusos i catalans reba la denominació d'*atún/tonyina* i *bonito/bonítol*. L'emigració dels mariners a les aigües atlàntiques provocà una major captura i coneixement del peix i, en moltes localitats, penetrà la denominació andalusa, que clarificava la identificació entre les dues espècies de bonítol.

Una altra espècie amb concurrència de denominacions andaluses és el *Pomatomus saltator*. El nom estàndard d'aquest peix és *tallahams* i, en gran part del País Valencià, *golfàs*. No obstant això, s'observa la concurrència de *sargana* al Campello, la Vila Joiosa i Santa Pola; i, *anxova*, a Benidorm, la Vila Joiosa¹³ i Eivissa (LMP 602, COLOMINA 1991: 299, LLORCA 1998: 767). Segons ARIAS & DE LA TORRE (2019: 291), la forma *sargana* és una variant de *sardana*, que al seu torn deriva de *sarda*. L'ictiònim *sargana* es troba a Caleta de Vélez, i *sardana* es localitza a El Puerto de Santa María, Estepona, Fuengirola i Adra. Així mateix, *anchova* '*Pomatomus saltator*' es registra des d'Ayamonte a Carboneras.

3. CONCLUSIONS

L'avanç tècnic que suposà la introducció de l'art del bou al segle XVIII propicià una emigració d'un gran contingent de pescadors valencians cap als ports andalusos, principalment de la mar de Cadis. L'emigració fou, inicialment, a la recerca d'espècies amb facilitat per a un tractament de saladura i, amb l'aparició de la refrigeració artificial, s'estengué a altres classes de peix. Aquest moviment emigratori, que durà amb molta intensitat des de mitjans del segle XVIII fins a l'últim terç

13. El motiu de la diversitat nominal en una mateixa població va referida a la via de penetració de l'ictiònim com recollia Llorca (1998: 768) d'un mariner viler: «Els de la tarrafa li dien anxova, els peixcaors de canya dien itxola i al Moro li dien sargana». La tarrafa era un sistema de pesca que es treballava a Andalusia i Portugal. La denominació «al Moro» fa referència a la pesca d'arrossegament a les costes del Marroc, i segons fos la zona de pesca cada tripulació rebia una influència nominal distinta que després pot aparèixer en les enquestes.

del segle xx, singularment en el cas del districte marítim d'Alacant, ha deixat un rastre lingüístic en les denominacions catalanes de diversos peixos, dels quals hem estudiat el procés en les espècies *Scomber scombrus*, *Micromesistius Poutassou*, *Isurus oxyrinchus*, *Lamna nasus*, *Scyliorhinus canicula*, *Argyrosomus regius*, *Sciaena umbra*, *Umbrina cirrosa*, *Xiphias gladius*, *Spicara maena*, *Euthynnus pelamis*, *Pomatomus saltator*, *Dasyatis pastinaca* i *Myliobatis aquila*. Aquestes espècies han vist arraconada o oblidada la seua denominació tradicional, que s'ha substituït per la terminologia emprada en els ports de destinació de l'emigració pesquera valenciana, principalment Algesires, el Puerto de Santamaría, Barbate i Cadis. És així com trobem una concurrència lingüística dels ictiònims *cavalla/verat*, *bacallaret/lluça*, *marraix/solraig* i *llúdria*; *pinta-roja/gat*; *reig/corbina*; *corba* i *corball/corbina* i *berrugato*; *emperador* i *peix espasa / agulla palà*; *sucla* i *gerret / mata-soldats*; *golfàs/sargana* i *anxova*; i *milà*, *escurçana*, *monja/xutxo*.

També observem que hi ha dues característiques comunes de les espècies on ha triomfat el canvi: són peixos amb un gran volum de captura i amb facilitat per al tractament amb sal, cosa que fa que tinguem un alt valor comercial. En el cas dels esquals són animals amb molt de pes i carn considerada de qualitat —excepte el gat—, apta per a la saladura. En el cas del *gat*, notem que és un peix amb poc volum de carn, de no massa qualitat i destinat al consum familiar o local, unes circumstàncies que ajudarien al manteniment del terme tradicional. També pateix una forta competència nominal l'ictiònim *reig* per part de la denominació *corbina*, encara que no és un peix apte per a la saladura però sí d'un alt prestigi gastronòmic. La competència també es veu facilitada perquè *corbina* és un substantiu derivat de *corb* com les denominacions *corba* i *corball*, presents històricament en català. Pel que fa al vessant lexicogràfic, *cavalla*, *corbina*, *marraix*, *mata-soldats* (*matasoldados*), *pinta-roja* i *xutxo* són ictiònims que apareixen primerament en autors valencians des del segle XIX, autors que devien tenir com a informants pescadors del Grau i del Cabanyal. De fet, ORELLANA (1802: 3) escriu al *Pròlech*: «M'he determinat à expressar també el nom castellà, qu'en Andalusia, ò alguna part de Castella solen dar-li à cascun peix». I, en el cas del *dentó*, especifica la població

de l'ictiònim, que ha sigut una de les destinacions seculares dels pescadors de les barques d'arrossegament (ORELLANA 1802: 3): «Dentó. Rarisim en este mar, y frequent en el Port de Sancta María».

És a dir, un lexicògraf valencià a cavall entre els segles XVIII i XIX, època de gran intensitat emigratòria a Cadis, reportà explícitament un andalusisme del Puerto de Santa María, que en aquest cas no ha tingut continuïtat ni en la lexicografia ni en les denominacions valencianes.¹⁴ No obstant això, és un exemple d'altres casos en què sí que ha triomfat el procés de concurrència o substitució, com són les denominacions *cavalla/verat*, *bacallaret/lluça*, *corbina/reig*, *marraix/solraig* i *mata-soldats/sucla*. Com s'ha dit, també hi ha altres ictiònims amb una presència local o comarcal significativa —sense entrar en els diccionaris— però que apareixen en els treballs lexicogràfics, com *berrugato*, *sargana* o *xutxo*.

Comptat i debatut, amb aquest estudi constatem una reestructuració de lèxic ictionímic dels mariners fruit d'una emigració laboral a causa d'un avantatge tècnic que ha deixat la seua petjada en les denominacions de diverses espècies marines. Unes denominacions que, en diversos casos com els que hem vist, han passat als diccionaris valencians i catalans, a través dels quals s'han estès a tot el cos social. Com hem assenyalat adés, el procés és extensible a altres concurrències nominals puntuals que trobem en els reculls ictionímics i lexicogràfics generals, com també a un grup de denominacions referides a mamífers marins com *llop marí / vell marí*, *orca* i *espadard/òrguena* o *roassa / dofi mular*.

BIBLIOGRAFIA

- ARIAS & DE LA TORRE (2019): Manuel Alberto Arias i Mercedes de la Torre, *Ictionimia andaluza. Nombres vernáculos de especies pesqueras del «Mar de Andalucía»*, Madrid: CSIC.
- AYZA (2005): Alfred Ayza, *El món mariner a Peníscola*, València: AVL.

14. DURAN (2007: 411) l'usa com a sinònim secundari de *forcadella* per a l'espècie *Anthias anthias*, que no deu ser a la que es referia Orellana.

- BELTRAN, MONJO & PÉREZ (2004): Vicent Beltran, Joan-Lluís Monjo i Vicent-Josep Pérez, *El parlar de Guardamar*, Barcelona: Curial-PAM.
- CABRERA (1997): María Rosario Cabrera, *El món mariner a Dénia*, Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- CAMARASA (1975): María Estela Camarasa, *La pesca en la Provincia de Alicante*, Valencia: Universidad de Valencia, Diputación Provincial de Alicante.
- CAVANILLES (1797): Antonio José Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, poblaciones y frutos del Reyno de Valencia*, 2 vol., Madrid: Imprenta Real.
- CHABÁS (1985): Roque Chabás, *El Archivo. Revista Literaria Semanal* (1886-1887), Dénia: Reproducció facsímil, Ajuntament de Dénia, Institut d'Estudis «Juan Gil-Albert».
- COLOMINA (1991): Jordi Colomina, *El valencià de la Marina Baixa*, València: Generalitat Valenciana.
- CUADRADA (2001): Coral Cuadrada, *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*, Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- DCVB = ALCOVER & MOLL (1862-1932): Antoni M. Alcover i Francesc de Borja Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma: Editorial Moll, 10 vols. En línia a: <<https://dcvb.iec.cat/>> [projecte d'informatització: Institut d'Estudis Catalans (2002)].
- DECat = COROMINES (1980-1991): Joan Coromines, *Diccionari Etimològic i complementari de la llengua Catalana*, Barcelona: Curial, Caixa de Pensions, 9 vols.
- DIEC2 = Institut d'Estudis Catalans (ed.): *Diccionari de la Llengua Catalana*. En línia a: <<https://dlc.iec.cat/>> [Consulta: 1.4.22]
- DNV = Acadèmia Valenciana de la Llengua (ed.): *Diccionari Normatiu Valencià*. En línia a: <<https://www.avl.gva.es/lexicval/>> [Consulta: 1.4.22]
- DURAN (2007): Miquel Duran, *Noms i descripcions dels peixos de la mar catalana*, vol. I, Mallorca: Moll.
- DURAN (2010): *Noms i descripcions dels peixos de la mar catalana*, vol. II, Mallorca: Moll.
- ESTEVE (1888): Antonio Esteve, «Vocabulario Valenciano-Castellano de los peces que se crían en las costas españolas del Mediterráneo

- y en los ríos y lagos del reino de Valencia», *El Archivo. Revista Literaria Semanal*, Dénia: Imprenta de Pedro Botella, ps. 152-158.
- EUROPASUR (2017): «Un barrio de supervivientes Cuesta del Rayo», *Europasur*, 11.6.17. En línea a: <https://www.europasur.es/algeciras/barrio-supervivientesCuesta-Ray0_0_1144086035.html> [Consulta: 1.10.20].
- FERNÁNDEZ (1995): Cesáreo Fernández, *La marina de Castilla*, Madrid: Instituto de Estudios Zamoranos, Diputación de Zamora. Reproducció facsímil de l'edició de 1894.
- HUGUET (1991): Alicia Huguet, *Catàleg d'espècies d'interès pesquer a Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- LLORCA BAUS (1985): Carlos Llorca Baus, *La Vila del mar*, La Vila Joiosa: Ajuntament de la Vila Joiosa.
- LLORCA IBI (1998): Francesc Xavier Llorca Ibi, *El llenguatge mariner de la Marina*, tesi doctoral, Alacant: Universitat d'Alacant.
- LLORCA IBI (2000): *El llenguatge mariner de la Marina*, Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant. En línea a: <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/4377>>.
- LMP = Manuel Alvar (1985-1989), *Léxico de los marineros peninsulares*, 4 vol., Madrid: Arco Libros.
- LÓPEZ & ARBEX (1991): Javier López i Juan Carlos Arbex, *Pesquerías tradicionales y conflictos ecológicos (1681-1794). Una selección de textos pioneros*, Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- LÓPEZ (2006): Vicente López, *Isla Cristina. Por los caminos de la historia*, Huelva: Diputación de Huelva, Ayuntamiento de Isla Cristina.
- MARGALEF (1987): Ramon Margalef, *La Cala, filla del mar*, l'Ametlla de Mar: Confraria de pescadors Sant Pere.
- MARTÍNEZ (1992): Antonio Martínez, *Terminología marinera granadina*, Granada: Universidad de Granada.
- MARTÍNEZ (1993): *Léxico marinero granadino*, Granada: Diputación de Granada.
- MARTORELL (2001): Pep Martorell, *El món mariner del Cabanyal*, València: Engloba Editorial.
- MAS (1979): Luis Mas, *La pesca en Alicante*, Alacant: Caja de Ahorros Provincial de Alicante.

- ORELLANA (1802): Marc Antoni Orellana, *Catalogo dels peixos qu'es crien, e peixquen en lo mar de Valencia*, Valencia: Viuda de Martin Peris.
- RUSO (2012): Antonio Ruso, «Pescadores tabarquinos en Larache, una travesía más allá del Mediterráneo», *Canelobre. Tabarca, utopía y realidad*, 60, ps. 269-283.
- SAN NICOLÁS (2000): César San Nicolás, *El vocabulario de la pesca en el litoral de Cartagena*, Cartagena: Ayuntamiento de Cartagena.
- SEGURA (1996): Carles Segura, *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*, Alacant: Generalitat Valenciana, Diputació d'Alacant.
- SEGURA (2003): *Una cruïlla lingüística. Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*, Alacant: Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana.
- SEMPERE & MAS (2021): Maria Àngels Sempere i Antoni Mas, *Fons de mar*, València: AVL.
- SIMÓ (1999): Francesc Simó, *El món mariner de Vinaròs: Una recerca lingüística*, Vinaròs: Editorial Antinea.
- SOTO (2017): María de las Mercedes Soto, *El arte de pescar palabras. Terminología marinera gaditana*, Cádiz: Universidad de Cádiz.
- TORRES (1977): José Carlos de Torres, «Prestamos en las designaciones andaluzas de peces», dins Manuel Alvar, *Terminología marinera del Mediterráneo*, Madrid: CSIC, ps. 279-294.
- VENY (1992): Joan Veny, «De l'occità gronau al català garnen 'Trigla lyra'», dins *Actes del sisè col·loqui d'estudis catalans a nord-Amèrica*, ps. 61-88.
- VENY (1993): «Dos 'caballas' advenedizas en dominio catalán», dins *Antiqua et nova Romania: estudios lingüísticos y filológicos en honor de José Mondejar en su sexagenario aniversario*, vol. 1, ps. 505-524.
- VIRUELA (1993): Rafael Viruela, «Difusió de la pesca del bou en el litoral valencià (Segles XVIII i XIX)», *Cuadernos de Geografía*, 53, ps. 145-161.